

GÜRCÜ KAYNAĞI KARTLİS ÇHOVREBA'DA ARDAHAN ADI VE ARDAHAN'LA İLGİLİ BİLGİLER

THE NAME OF ARDAHAN AND SOME INFORMATION RELATED TO ARDAHAN IN KARTLIS ÇOVREBA, A GEORGIAN SOURCE

ИНФОРМАЦИЯ О НАЗВАНИИ АРДАХАН И ИСТОРИЯ АРДАХАН В ГРУЗИНСКИХ ИСТОЧНИКАХ «КАРТЛИС ЦХОВРЕБА»

Mehmet KILDIROĞLU*

ÖZ

Türk tarihi hakkında başta Çin, Bizans, Arap, Fars, Ermeni kaynaklarında bulunan bilgiler araştırmacılar tarafından ortaya çıkarılmış olmasına rağmen yaklaşık bin yıl ilişki içinde olduğumuz Gürcü kaynakları yeterince araştırılmamıştır. Son yıllarda çevrilen bir iki eser dışında Gürcü tarihi ve Türklerle ilgili bilgiler yeterli derecede Türk araştırmacıların nazarına sunulmamıştır. Oysaki Gürcü kaynaklarında Türklerle ilgili ta İskitler döneminden başlayarak çok değerli bilgiler bulunmaktadır. Hatta başka hiçbir kaynakta bulunmayan milattan önceki dönemlere ait Türkler ve Kıpçaklarla ilgili paha biçilmez bilgileri Gürcü kaynakları bize bildirmektedir. Ardahan adı Gürcü kaynağı Kartlis Çhovreba'da Kaçta-Kalak, Hura, Artan, Artani, Artaan biçimlerinde yer almıştır. Ayrıca Ardahan ve çevresinin tarihi ile ilgili Kartlis Çhovreba'da çok değerli bilgiler bulunmaktadır. Kartlis Çhovreba batı dillerinden Fransızca'ya 1800'lü yılların ortalarında M. Klaproth (1834) ve M.F. Brosset (1849) tarafından çevrilmiştir. Ancak Türkiye'de bu kaynak üzerine çalışma yapılmamıştır. M.F. Brosset'in Fransızca'ya çevirdiği 1212 yılına kadar bilgileri ihtiva eden Kartlis Çhovreba Hrant Andreasyan tarafından yıllar önce Türkçe'ye çevrilmesine rağmen 2003 yılına kadar yayınlanmamıştır. Bu eser tarihçi Erdoğan Merçil tarafından notlar eklenerek yayına hazırlanmış 2003 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından basılmıştır. Bu makalede Gürcü kaynaklarında geçen Ardahan adının tarihsel serüvenini ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kaçta-Kalak, Artan, Artani, Artaan, Ardahan, Hura, Gürcü, Kartlis Çhovreba.

*Yrd. Doç. Dr., Ardahan Üniversitesi Tarih Bölümü. ARDAHAN
(mehmetkildiroglu@ardahan.edu.tr)
DOI: 10.17498/kdeniz.401232

ABSTRACT

Although the information, related to the Turkish history, especially provided by the Chinese, Byzantine, Arabic, Persian and Armenian sources have been brought to light by the researchers, the Georgian sources, with which we have been in relation for about a thousand years, have not been sufficiently researched. Information, regarding the Georgian history and the Turks, has not been presented to the Turkish researchers at a satisfactory level, except for a few studies translated into Turkish in recent years. However, highly valuable information, dating back to the Scythian period about the Turks, is available in the Georgian sources. Furthermore, the Georgian sources provide us with invaluable information unavailable in any other sources related to the Turks and the Kipchaks, dating back to the B.C. The name of Ardahan appears as Kaçta-Kalak, Hura, Artan, Artani, Artaan in Kartlis Çovreba, the Georgian Source. In addition, infinitely precious information on the history of Ardahan and the region is presented in the aforementioned source. Kartlis Çovreba, the Georgian source, was translated into French by M. Klaproth (1834) and M. F. Brosset (1849) in the mid 1800s, but no study has been done on that source in Turkey so far. Kartlis Çevroba, including the information dating back to 1212 and translated into French by M. F. Brosset, was not published until 2003, although it had been translated into Turkish years ago by Hrant Andreasyan. The mentioned study was prepared by historian Erdoğan Merçil with his own notes and published by the Turkish History Foundation in 2003. This study deals with the historical journey of the name of Ardahan cited in the Georgian sources.

Key words: Kaçta-Kalak, Artan, Artani, Artaan, Ardahan, Hura, Georgian, Kartlis Çhovreba.

АННОТАЦИЯ

История Турции была изучена исследователями по китайским, византийским, арабским, персидским и армянским источникам, но грузинские источники, о которых мы говорим около тысячи лет, недостаточно изучены. С одной стороны, помимо нескольких работ, которые были переведены в последние годы, история Грузии и ее связь с турецким народом не были достаточно исследованы. С другой стороны, в грузинских источниках найдена ценная информация о турецком народонаселении со Скифского периода. А также в грузинских источниках найдена бесценная информация о турецком народе и кипчаков до нашей эры, которая ранее не указывалось ни в каких источниках. В сборнике средневековых грузинских летописей «Картлис цховреба» (История Грузии) название Ардахан указано как Качта-Калак, Хура, Артан, Артани и Артаан. В «Картлис цховреба» дана полная информация про Ардахан. Среди западных языков «Картлис цховреба» была переведена на французский язык М. Клапротом (1834) и М. Ф. Броссетом (1849) в середине 1800-х годов. На сегодняшний день в Турции еще не исследованы работы по данному источнику. В «Картлис цховреба» перевод

М. Ф. Броссе на французский язык хранился до 1212 года, пока не был переведен на турецкий язык Грантом Андреасяном много лет назад, а также не был опубликован до 2003 года. Данная работа была подготовлена историком Эрдоганом Мерсилем и опубликована Турецким историческим обществом в 2003 году. Эта статья посвящена историческим названиям Ардахана в грузинских источниках.

Ключевые слова: Качта-Калак, Артан, Артани, Артаан, Ардахан, Хура, Грузин, Картлис цховреба

1.Giriş

Ardahan ülkemizin kuzey doğusunda bulunan çok eski bir tarihe sahip ilimizdir. Ancak onun bu eski tarihi günümüze kadar yeterince araştırılmamıştır. Şimdiye kadar Ardahan adı ve eski kaynaklarda yer alması da bir makale konusu olmamıştır. Ardahan'ın içinde bulunduğu bölge tarih boyunca birçok Türk kavimlerinin hâkimiyeti altında bulunmuştur. Ancak o dönemin kaynakları yeterli olmadığı için elimizde net bilgiler yoktur. Elimizdeki kesin bilgiler ise daha çok Selçuklular ve Osmanlılar dönemine aittir. Sovyetler Birliği zamanında Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan gibi bölgeye komşu olan ülkelerin arşivleri bizlere kapalı olduğundan bu ülkelerin kaynaklarında Ardahan adı ve tarihi hakkında yeterince araştırma yapılamamıştır. Ancak 1992'den sonra adı geçen bu ülkelerin bağımsızlıklarını kazanmaları ve Türkiye ile (Ermenistan hariç) iyi ilişkiler kurmaları neticesinde özellikle Gürcistan kaynakları üzerine araştırma yapma imkânı olmuştur. Türklerin bu bölgeye gelmesinden önce buralarda uzun bir süre Gürcü hâkimiyeti yerleşmiştir. Gürcüler ve Gürcistan tarihi ile ilgili Sovyet döneminde Türkiye'de doğru dürüst bir yayın da yapılmamıştır. Gürcü kaynaklarına dair ilk yayın Türk Tarih Kurumu tarafından 2003 yılında çıkarılmıştır (*Brosset, 2003*). Sonraki yıllarda da ne yazık ki pek fazla yayın yoktur. Gürcistan Tarihi veya Gürcülerin Tarihi konusunda batılı araştırmacılar tarafından yapılan ilk yayın M. Klapproth tarafından yapılmış ve *Journal Asiatique* dergisinin 1834 yılı Ocak ayı sayısında yayınlanmıştır (*Klapproth, 1834:21-56*). Daha sonra M.F. Brosset'in Gürcü Kroniklerinin Fransızca çevirisinin birinci cildi 1849'da, ikinci cildi de 1858 yılında yayınlanmıştır. M.F. Brosset sadece kronikleri yayımlamamış Gürcü Dili ve Coğrafyası, Kültür Tarihi ve Arkeolojisi ile ilgili de çok sayıda yayın yapmıştır. M.F. Brosset'in bu eserleri ile batı dünyası Gürcü dil, kültür ve tarihinden haberdar olmuştur. Daha el sürülmemiş birçok Gürcü kaynağı olduğu da söylenmektedir. Ancak bunlar Gürcü alfabesi ile yazılmıştır. Çok eski alfabelerden biri olmasına rağmen Gürcü alfabesinin çok yaygın bir kullanımı yoktur. Hatta günümüzde Gürcistan dışında herhangi bir yerde kullanıldığı söylenemez. Bu nedenle Gürcü kaynakları üzerinde çalışmak oldukça zordur. Yukarıda bahsettiğimiz M. Klapproth'un ve M.F. Brosset'in özellikle Ortaçağ Gürcistan Tarihi kaynaklarından Kartlis Çhovreba çevirilerinden ve bu kaynağın Rusça çevirilerinden başka Gürcü tarihi ile ilgili Gürcü dili dışında başka bir dilde yayınlanmış kaynak yoktur. Ermeni yazarlar tarafından yazılan eserlerde Gürcü tarihinin en eski döneminden yakın

zamanına kadar bilgiler mevcuttur. Ancak bu kaynaklardaki bilgilerin çoğu taraflıdır. Biz bu makalemizde en muteber Gürcü tarihi kaynaklarından Kartlis Çhovreba'daki Ardahan adının tarihi serüvenini ve Ardahan tarihi ile ilgili önemli olayları ele alacağız. Asıl yararlandığımız kaynağımız Klaproth ve M.F. Brosset'in eseri dışında bu kaynağın Rusça çevirisi (*Kartlis Çhovreba, 2008*) ile karşılaştırma yoluyla istifade etmeye çalışacağız.

2.En eski zamanlarda Ardahan

Ardahan adı Kartlis Çovreba'nın giriş kısmında bulunan Gürcülerin efsanevi tarihi ile ilgili kesin tarihi belirsiz bilgilerde geçmektedir. Burada Gürcülerin efsanevi kralı *Kartlos*'un beş oğlundan biri olan *Mtzhetos*, oğulları *Uflos*, *Odzhos* ve *Cavahos*'a sahip olduğu toprakları paylaştırırken Cavahos'a Panavar Gölü ile Kür nehri kaynağı arasına düşen toprakları verir. Cavahos burada *Tsunda* ve *Artan* adlarını taşıyan iki müstahkem şehir kurar. O zaman *Kaçta-Kalak* denilen Ardahan bugün *Hura* adını taşır denmektedir (*Brosset, 2003:22-23; Kartlis Çhovreba, 2008:16*)¹. Demek ki Ardahan adının en eski biçimi *Kaçta-Kalak*'tır. Kartlis Çhovreba'nın yazıldığı zaman² ise bu isim *Hur/Hura* (Kur/Kura veya Kür) olmuştur. Bu bilgiden anlaşıldığına göre *Artan/Artani* adı daha sonraları verilmiştir. Gürcü kaynağı Kartlis Çhovreba'da Ardahan adı ve Ardahan'la ilgili geçen ilk bilgi budur. Artan sözünün Gürcü dilinde bir karşılığı yoktur. Ermenice'de de Art- kökü ile başlayan birçok kelime olmasına rağmen bu adın Ermenice'de de bir anlamı yoktur. İtil (Volga) Bulgar tarihinin önemli kaynaklarından olan 1680 yılında derlenen XIII. yüzyıla ait Cafer Tarihi'nde Artan adı bugünkü Litvanya'nın adı olarak zikredilmiştir (*Bahşi İman, 1993:349*). Artan adının Litvanya ile ilişkisini ortaya koymak çok zor. Çünkü coğrafya olarak birbirine çok uzak yerdeler. Eskiden Ardahan'ın bağlı olduğu Kars ilimizin adı da Kuzey Yarımkürede bulunan Rusların Kars Denizi (*Карское море*) dediği Kara Denizde yaşatılmaktadır. Türklerin eski yurdu olan ve özellikle Kırgızların eskiden oturdukları Yenisey Nehri Kars Denizi'ne akmaktadır. Kars adının buralardan gelme ihtimali var mıdır? Bunu ispatlayacak delillerimiz maalesef yoktur. Ama biz bunu söylemekle bir kıvılcım yakmış olalım, belki ileride bunu ispatlayacak bir çalışma yapılabilir.

3.Büyük İskender Döneminde Ardahan

IV. yüzyılda Büyük İskender'in (M.Ö.356-323) Ardahan'ın da içinde bulunduğu bölgeye akınları başlar. Batıdan hareket eden İskender M.Ö. 336'da Çoruh boylarına ulaşır ve Gogarene "Sarsine" (*Kırzioğlu, 1992:32; Kartlis Çhovreba, 2008:16*)³ bölgesinden doğuda Hazar Denizi kıyısına kadar uzanan, İberia yarımadasındaki Tsunda'yı; Kür Nehri kıyısında, Hertvis'i; Ghodo kayasındaki Odzrhe'yi, Sper ve Çoruh Nehri kıyısındaki Tukharis'i ve birçok şehri görür, ardından ordusunu sağa sola ve yanlara sevk eder. Kendisi de Nastasis

¹. Rusça çevirisinde Hura adı **Huri** olarak çevrilmiştir.

² Hrant Andreasyan'a göre XIII. yüzyıldan önce olmalıdır.

³ M.F. Brosset'in **Sarsine** olarak çevirdiği bu sözü F. Kırzioğlu, Strabon'un **Sakasen** olarak yazdığını kaydetmiştir.

denilen yerdeki Ksan'a hücum eder. Mtkuris-Tzihe ve Tukharis'e gelince, kalelerin zapt edilmez olduğunu gören İskender bu ismi geçen iki şehre hücum edemez. Ancak diğer kaleleri altı ay içerisinde zapt eder. İskender, Kür Nehri ile Meskhta, Sarkine, Mtkuris-Tzihe, Kaheti ve Samswilde'yi içine alan sahada **Bunturki** (Gippert, 2007:6-12; *Alsania*, 2013:2-6; Koç, 2016:27-34) ve **Kıpçaklarla** (Brosset, 2003:16 vd.; *Togan*, 1981:258; *Tellioğlu*,2017: 570) karşılaşır ve bu sırada Sarkine'de bulunan Bunturkiler ile mücadele etmek zorunda kalır. Bunturkiler tarafından korunan Sarkine'yi bir yıl kadar kuşattıktan sonra Türkler gizli bir yolla şehri terk ederek Kafkasların yüksek kesimlerine çekilirler. İskender ise şehri ıssız bir şekilde teslim alır. Ardından Makedonyalı, bütün Kartlosu zapt ederek halkını esir alır ve bölgenin yönetimini akrabası Azon'a bırakır (Brosset, 1849:39).

Cavahos'un kardeşi Ufos'tan ve İsfahanlı bir kadından doğan Mtzheta mamasahlisi⁴ olan Samar'ın erkek kardeşinin oğlu Gürcü tarihinin önde gelen krallarından **Parnavaz (M.Ö. 302-327)** zamanında Makedonyalı **Iaredos'un** oğlu **Azon**'la Parnavaz'ın yaptığı savaşta Parnavaz'ın idaresindeki **Kuclardan**, **Osetinlerden** ve büyük çoğunluğu Kartli askerlerden oluşan ordu **Kaçta-Kalak** yani **Huri** denilen **Artan** şehrine doğru yürür ve orada savaşa hazırlanır. Burada yapılan savaşı Parnavaz'ın ordusu kazanır ve Grekler dağılırlar, Azon da öldürülür (Brosset,1849:39-40; *Kartlis Çovreba*, 2008:23). Bu bilgilerden **M.Ö. IV-III.** yüzyıllarda Ardahan'ın bir Gürcü, Grek (Bizans) savaşına sahne olduğunu anlaşıyor.

M.Ö. III. yüzyıl başlarında hüküm sürdüğü sanılan Parnavaz⁵ dönemine ait bir başka kayıttta Parnavaz sekiz eristav (vali) tayin eder. Bunlardan beşincisine Kür Nehri'nin kaynağına kadar **Panavar Gölü** veya **Cavahet**'i⁶, **Kola**'yı⁷ ve **Artan**'ı verir (Brosset, 2008: 41). Miladın başına kadar yukarıdaki bilgilerden başka Ardahan adı ve tarihi ile ilgili Kartlis Çovreba'da herhangi bilgiye rastlanmaz.

4.Milat ve milattan sonraki yıllarda Ardahan

Milattan sonraki dönemlerde Ardahan adı ve tarihi ile ilgili bilgiler daha fazladır. Miladın başında hüküm süren Kartlos'lu Kartam'ın oğlu 10. kral **Aderk** zamanında (**M.Ö.2-M.S.55**) Hıristiyanlığı yaymak için görevlendirilen Hz. İsa'nın on iki havarisinden biri olan Andre **Nigal**, **Klarcet**, **Artan** ve **Kola**'da vaaz etmek üzere bu şehirlere gelir, uzun zaman buralarda kalarak halkı irşat eder. Sonra Klarcet'ten Part topraklarından geçerek Paskalya yortusunu yapmak için Kudüs'e gider (Brosset, 2008:24). Bu bilgilerden o dönemde Ardahan'da dini mekânların da

⁴ Yönetici

⁵ XI. yüzyıl tarihçisi Leonti Mireveli'ye göre **Parnavaz** Gürcü alfabesini geliştirmiştir. Parnavaz yirmi yedi yaşında kral olmuş ve altmış beş yaşına kadar hüküm sürmüştür. Parnavaz'ın hüküm sürdüğü dönemin kesin tarihlerini belirlemek güçtür. Onun M.Ö. III. yüzyılın başlarında kral olduğu sanılmaktadır. **Bkz:** <http://www.chveneburi.net/tr/default.asp?bpgpid=853&pg=1>

⁶ Gürcistan'ın Ahalkelek bölgesi

⁷ Şimdiki Göle ilçesi

olduğu anlaşılıyor. Ancak nerede oldukları, adları veya mimarileri hakkında herhangi bir bilgi verilmiyor.

Kartloslular Kartam ve II. Bartam'ın oğulları on ikinci krallar I. Farsman ve Kaos zamanında (M.S. 72-87) Gürcü kralları Ermenistan kralının emrine girerler, Armaz kralları Ermenilerin düşmanlarına karşı yaptıkları savaşlarda onlara yardım ederler. O zamanki Ermenistan büyük kralı, Armaz kralı Farsman'a karşı şiddetle hareket ederek *Tsunda* şehrini, *Artan*'ı ve Kartli'ye ait olan Kür nehrine kadar uzanan toprakları elinden alır. Kendisi Tsunda'ya⁸ vahşi insanlar yerleştirir, "devler ikametgahı" demek olan *Kaçadun* adını verir (*Brosset, 1849:65; Kartlis Çhovreba, 2008:31*).

Kartloslular I. Farsman'ın ve Kaos'un oğulları on üçüncü krallar **Azork** ve **Armazel** (M.S. 87-103) zamanında Ermeniler *Tsunda* şehri, *Demot Kalesi*, *Cavahet* ve *Artan* da dahil olmak üzere Gürcistan topraklarını Gürcülerle yaptıkları barış şartları çerçevesinde geri verirler (*Brosset, 1849:71; Kartlis Çhovreba, 2008:33*).

Keyhüsrevli V. Mihridat'ın oğlu I. Vahtang-Gorgasal(*Brosset, 1849:148*)⁹ (M.S. 446-499)ın Abaşlar (*Brosset, 1849:190*)¹⁰ memleketini ele geçirmesinden sonra *Klarcet*'te *Akhiz Kilisesine*, *Eruşet*'te *Artan*'a, *Cavahet*'te *Tsunda*'ya; *Manglis'e Bolnis'e*; *Rustav*'a, Gorgasal'ın kendisine inşa ettirdiği Ucarma kapısında *Nino-Tsmida*'ya, keza kendisinin yaptırdığı ve iki kilise arasında bir şehir bulunan *Çeram*'a köy içinde bir kilise yapılmış olan *Çelet*'e, *Hornabuc*'a; *Agarac* yani Hunan ve havalisine olmak üzere on bir piskopos tayin eder (*Brosset, 1849:193-195; Kartlis Çhovreba, 2008:100*). Bu bilgilerden Ardahan'da kilisenin Piskoposluk seviyesinde olduğu anlaşılıyor.

Kırk dördüncü kral Hüsrevli Mir'in kardeşi ve II. Stefanos'un oğlu **II. Arçil** (M.S. 668-718) zamanında Kral Arçil Hidar kalesinde durakladığı vakit peygamber David'den inmiş ve Kör-Adarnase'nin yeğeni olup Adarnase adını taşıyan biri yanına gelir...Bu Adarnase Kral Arçil'e "İstersen senin vasalın olayım ve bana bir arpalık ver" ricasında bulunur. Kral da *Şolavar*'ı ve *Artan*'ı kendisine verir (*Brosset, 1849:249; Kartlis Çhovreba, 2008:112*).

718-786-7 yılları arasında hüküm sürmüş olan Hüsrevli, aziz martir Arçil'in oğulları, Gürcistan mtavarları, kırk beşinci saltanat dönemi krallarından *İoane* ve kardeşi *Cevanşir*, zamanında Cevanşir'in sağlığında Vahtang'dan inenlerin işgal ettikleri *Klarcet*'in *Şavşet*'in *Acara*'nın, *Nigal*'ın *Asis-For*'un, *Artan*'ın, *Aşağı Tao*'nun ve kalelerin üçte biri kendisine intikal etmiş olan Bagratlı Adarnase'nin,

⁸ Tsunda için Hrant Andreasyan Artan okunmalıdır der. Ancak biz yaptığımız araştırmada Türkiye toprakları içinde Tsunda'nın yerini tespit edemedik. Gürcü Prof. Dr. Roin Karaveşvili Tsunda'nın bugünkü Ahalkitse yakınlarında olduğunu söylemektedir. (Kendisi ile yaptığımız konu ile ilgili görüşmede söylemiştir.)

⁹ Brosset bu ünvanı *Gürgaslan* biçiminde vermiştir.

¹⁰ Brosset Abaş isminin Habeş'ten bozulma olduğunu ve Afrika Habeşlerine benzeyen Hint Habeşleri olduğunu söylüyor.

Klarcet'e geldiği ve orada öldüğü kaydedilmiştir (*Brosset, 1849:259; Kartlis Çhovreba, 2008:140*).

Bagrıtlı, Kuropalates Aşot'un oğlu ve Adarnase ve Guaram'ın kardeşi kırk yedinci Kuropalates **I. Bagrat (826-876)** zamanında Guram'ın Araplarla savaştığı, zaman zaman galip geldiği bazen de yenildiği ve **Cavahet, Trialet, Taşır, Abotz** ve **Artan**'ın sahibi olduğu zikredilmiştir (*Brosset, 1849:274; Kartlis Çhovreba, 2008:142*).

Bagrıtlı, kuropalates kiral David'in oğlu, 49. kiral **Adarnase (M.S. 881-923)** devrinde Büyük Aşot'un torunu Kuropalates Gurgen ölümünden önce Şavşet ve **Artan**'da ikamet etmek üzere, Tao'da bulunup kendi malikanesi olan Kalmak'a gider. Sonra bir tarafta Kral Adarnase, diğer tarafta da Artanuclu Bagrat olduğu halde, Kuropalates Gurgen ile halk arasında ihtilaf ortaya çıkar. İki tarafta asker toplayarak Ardanuc vadisinde **Mglinav** köyüne gelirler. Savaş esnasında Kuropalates Gurgen kaçar, yaralı olarak yakalanır ve **891** yılında yarası yüzünden ölür (*Brosset, 1849:274; Kartlis Çhovreba, 2008:142*).

Bagrıtlı, Aphaz ve kırallar kiralı III. Bagrat'ın oğlu, Elli üçüncü kral **I. Giorgi (1014-1027)**nin Bizans kralı Basileios'la Oltu ve çevresinde yaptığı savaş sırasında Basileios Giorgi'yi kovalayarak birçok Gürcü'yü kılıçtan geçirir ve **Artan**'a gelen Bizans ordusu burayı yakıp yağmalar ve rastladıkları bütün insanları esir ederler, Kral Giorgi Nigal yoluyla Samtze'ye gider, Basileios onu Cavahet'te takip ederek burayı tahrip eder, Kral oradan Trialet'e geçtiği için imparator onu takibe devam eder, birbirlerine yaklaşınca da Kral Kahet ve Heret askerleri ve yardım talebinde bulunduğu **Tasner** ve **Şekililerle** ordusunu takviye ettiyse de ikinci bir savaş yapması engellenir. Bu vaziyeti gören Basileios, Trialet'ten hareketle kış mevsiminde **Cavahet**'e ve **Artan**'a gelerek intikam hissi ile orada öncekinden daha büyük tahribat yaptıktan sonra Trabzon şehri yakınında Kalde'deki kışlık karargahına çekilir, bundan sonra iki kral arasında barış ve dostluk için elçiler gidip gelir¹¹.

Bizanslılar çok büyük miktarda ganimet elde ederler ve Gürcülerin kral hazinesi olarak bütün varlıklarını zapt eyerler. İmparator Kral Giorgi'yi takiben biraz ilerler ve barışa dair müzakereler tekrar başlar, Çünkü Basileios, ülkelerinde yeni bir isyanın çıkmasından çok korkar. Bundan dolayı iki hükümdar uzlaşırlar. Kral henüz 3 yaşında olan oğlu Bağrat'ı rehine olarak imparatora verir, aznavurların daha önce bırakmış oldukları ile beraber kendisinin de terk ettiği toplam on dört kaleyi, ilaveten de Kuropalates David'in **Tao, Pasin, Artan, Kola, Cavahet**'deki toprakları ve **Şavşet**'i imparatora verir (*Brosset, 1849:309; Kartlis Çhovreba, 2008:229*).

¹¹Bu bilgiler Rusça çeviride 52. Kralla ilgili olarak verilmiştir. Rusça çeviride Gürcülerin sabırsızlık gösterip savaş alanından çekilip gittikleri, Greklerin onları takip ederek Artani'ye ulaştıkları hepsini kılıçtan geçirdikleri, Kral Giorgi'nin Trialeti'ye vardığı zaman Basileos'un onu takip ettiği, Cavaheti bölgesini aldığı ve Trialeti'ye göçtüğü, Giorgi'nin Kaketi ve Hereti'yi aldığı ama yeniden engellendiği anlatılmaktadır. **Bkz:** Kartlis Çhovreba, 2008, C.151, 229.

Bagratlı, IV. Bagrat'ın oğlu Kartli ve Aphaz kralı **1072-1089** yıllarında hüküm süren elli beşinci kral **II. Giorgi** zamanında Selçuklu komutanlarından Savtekin, Giorgi'ye karşı yürür ve bu savaş sonucunda Giorgi galip gelir. Bu savaştan sonra kral Giorgi Bizanslıların zorla zapt etmiş oldukları bütün kaleleri, Aphazyanın başlıca müstahkem mevkiî olan *Anakofya'yı, Klarcet, Şavşet, Cavahet* ve *Artan* kantonunun bütün kalelerini alır. Kars ve Vanand, Karnifor ve Asian kalelerini zapt ederek Türklere bu memleketten uzaklaştırır (*Brosset, 1849:345; Kartlis Çovreba, 2008:163*)¹².

57. Gürcistan kralı II.David'in oğlu Bagratlı I. Dimitri'nin (**1125-1154**) hayat hikayesinin anlatıldığı bölümde Tiflis'i zapt ettiği, Heret ve Kahet'i kuşattığı vakit, "Heret, Somhet, Taşır, Cavahet, *Aşağı Artan* ve *Yukarı Artan* kalelerinden başka diğer hiçbir yerde ahali yoktur. Dimitri'nin saltanatı zamanında *Tao* toprakları tekrar halkla doldu" (*Brosset, 1849:381; Kartlis Çovreba, 2008:213*) denmektedir.

Altmışıncı kral Tamara (**1184-1211**) zamanına ait bilgilerde "...Kraliçe ilkbaharda Somhet'e çıktığı ve Nahçıvan'ın haracının orada kendisine getirildiği, *Artan* topraklarının girişi olan *Kola*'ya gittiği ve Erzurum, Erzincan ve diğer civar memleketlerin haracını tahsil ettiği (*Brosset, 1849:466*) söylenmektedir. Kraliçe Tamara'nın Göle ve Ardahan'a geldiği buralarda konakladığı ancak ne kadar burada kaldığı belirtilmemektedir.

Harzemşahların Gürcistan'a geldiklerinde yaptıklarıyla ilgili bilgi verirken Kartlis Çovreba "Böylece Tiflis yakıp yıkıldıktan sonra Somhet, Kambeçian ve İor sahillerini, *Kartli* ve *Trialeti*, *Cavaheti* ve *Artani*, *Samstzhe*'nin bir kısmı ve Tao'yu, Karnifora'yı ve Ani'ye komşu toprakları kırıp geçirmeye, esir etmeye, ezmeye ve yok etmeye başlarlar." diyerek Ardahan'ın da bu istiladan payını aldığını göstermektedir (*Brosset, 1849:507*).

Moğol İstilası sırasında Noyanların Kartli, *Trialeti*, *Semket*, *Şavşet*, *Cavahet*, *Samtze* ve *Klarjet*, *Artan*, *Ani* ve *Kola*'ya girdikleri ve çekirge gibi ülkenin üzerine üşüştüklere hiçbir yerde huzurun kalmadığı, ülkenin acımasızca yakılıp yıkıldığından bahsedilmektedir. Ayrıca devlet ileri gelenlerinin Şanse, Acara, Avag Kaen Kalesine ve Kutaisi'ye, diğer yandan Heretlilerin, Caketlilerin, Somketlilerin, Kartlilerin, Meskilerin, Taoluların, Torların, Ardahanlıların, Gölelilerin dağlara, ormanlara sığındıklarını Kartlis Çovreba dehşet içinde kaydetmektedir (*Brosset, 1849:514-515*).

Gürcistan'ın kralının olmadığı haberi etrafa yayılınca dört taraftan çeşitli kabileler Gürcistan'ı talan etmeye kalkışır. Yunanistan'da olan Türkmenler, Ezinca Sultanı ve diğer şehirlerde çok sayıda asker toplamış olan emirler Gürcistan'a karşı harekete geçerler. Bu haberi alan *Tao*, *Şavşet-Klarceti* ve *Kola-Artan*, *Karnifor* halkı dehşete düşer yardım istemek için Samstzke'ye, Tisis-Cuar'a ve Kvarkvare Cakeli'ye bir adam gönderirler, O da bütün eristavları ve askerleri çağırır ve harekete geçen 10.000 civarında asker toplar. Ancak çoktan gelmiş olan

¹²Rusça çeviride Anakofya, Anakopiya olarak çevrilmiştir.

düşmanlar Bana'yı kuşatırlar, Oltu ve Bugataküri'yi ele geçirirler ve Tao'yu yakıp yıkarlar (*Brosset, 1849:532*)."

"Ala Temür'ün kaçtığı öğrenen Ulo Kağan¹³ın Tatarları takibe başlar ve onlara yetişirler. Onlar da geri dönerler ve onlarla kapışırlar. Ulo Kağan'ın çok sayıda adamını kırarlar. **Kola Dağlarına** girinceye kadar onlara (Ala Temür'e) on iki defa yetişildiği ve Ala Temür'ün onları on iki defa yendiği ve başından savdığı söylenir. Bu şekilde **Aşağı Artani'**ye **Glinavi** denilen köye gelirler. Orada ava giden Muhacag'ın oğlu Murvan Gurkleli'ye rastlarlar. Tatarlar onu yakalar ve az kalsın öldüreceklerdir (*Brosset, 1849:570*)."

Moğol noyanlarından birçoğunun **Ardahan dağlarına** dinlenmeye gittikleri de Kartlis Çovreba'da kaydedilmiştir (*Brosset, 1849:576*).

Abaka, Barak Han'ın kardeşi Teküder'e saygı gösterir ve ona Artani dağlarında yazlık, Rahs kıyısında ve Nahçivanda kışlık oba tahsis eder (*Brosset, 1849:576*). Görüldüğü gibi Artani dağları Teküder'in yazlık merkezi olmuştur. Bu bilgidен Moğolların da Ardahan ve çevresinde bir süre kaldıkları anlaşılıyor.

1282-1284 yılları arasında İlhanlı Devletinin başında bulunan "Teküder"¹⁴, Arsani'nin yüksek tepesinde durduğunda, ona şöyle derler: "Abaga'nın büyük ordusu geldi ve **Artan dağlarında** durdu. Yarın ise buraya gelecek" Teküder bunu duyduktan sonra gün ağır ağır ağarmaz mal, mülk ve hane halkıyla yola çıkar. Onları (ailesi ve malları) tek yönden gidilen zorlu Kars dağının ardına gizler. Kendisi ise ordusu ve savaşçılarıyla birlikte Arsani'ye geçer. Teküder Çarmagan Noyan'ın¹⁵ oğlu Sirmon'a yenilir (*Brosset, 1849:578*)." Moğolların kendi aralarındaki taht mücadelesinin bir kısmı da Ardahan dağlarında cereyan etmiştir.

Kıpçak Atabek Beyi, Beka (1285-1308)¹⁶, Tasiskari ülkesinden Karnugrad'a Samstzhe'ye, Adcara'ya (Acara), Şavşeti'ye, Klarceti'ye kadar ve Tao'nun büyük bir kısmını, Vaşlovani'yi, Nigalishevi'yi, Artanuc'u, on iki çölü, **Kola'yı**, **Karnifor'u** ve her iki **Artan'**¹⁷**Cavaheti'**nin birçok köyünü ele geçirir ve böylece günden güne yükselir, Kağan Abaga'ya hizmet, Kral Dimitri'ye itaat eder (*Brosset, 1849:590*). Ardahan Atabek Beka zamanında (1291) Kıpçak Atabeklerin eline geçmiştir.

¹³ Ulo/Ulu, büyük. Bugünkü Türk lehçelerinin çoğunda da bu anlamda kullanılır.

¹⁴ İlhanlıların Abaka'dan sonraki kağanı, 1282'de Müslüman olup Ahmet adını ve Sultan unvanını alır. Sultan Ahmet olarak bilinir. Kartlis Çovreba'da hep Teküder olarak kaydedilmiştir, Sultan Ahmet adı geçmez.

¹⁵ Çarmagan Noyan

¹⁶ "Büyük" lakabını alan I. Beka Bek, 1291 de Keyhatu'nun Batı-Anadolu seferine katılarak Tonguzalo (Denizli) bölgesine varmış; 1295'teki amca çocukları Gazan ile Baydu'nun savaşında, birincisinin emrinde yararlık göstererek, ülkesinin bütünlüğünü korumuştur. 1297'de Gazan Han ordusuyla kendi çerisini de götürerek, Diyarbekir yanında Mısır Kölemenleriyle savaşmış; dönüşünde o yıl Trabzon tahtına geçmesine yardımcı olduğu (kardeşi kızından doğma yeğeni) Komminoslu II. Aleksis'ten (Çoruk ağzından Ardeşen'deki Furtuna Deresi'ne kadarki kıyıda bulunan, Lazluk kesimi) Çanet (Çan-yurdu) bölgesini alıp, kendi ülkesine katmış, kızını da onunla evlendirmişti. I. Beka da, Trabzon Tekfurluğu da, yıllık haracını Tebriz'de İlhanlılara ödemekteydi. Bkz: Brosset, 1949, s. 620-625; Kırzioğlu, 2011, s.17.

¹⁷ Aşağı Ardahan, Yukarı Ardahan

"Kutlu Buga Kral David'in huzuruna çıkar. Kral David (1292-1310) Kutlu Buga'yı görünce ordusunu çağırır. Aceleyle ona gider ve yanına oğlu Vahtang'ı alır. Geçerler ve Tasiskari'de Kvişheti ormanında dururlar. Buraya ise Noyan Çarman'ın çocukları ve *Artan* ile *Samtzhē* arasında bulunan Cavaheti dağlarında duran Alinak Kurumçi'nin oğlu Korçibal gelir. Bütün Gürcü aristokratlarını toplantıya çağırırlar. Yemin et derler ve mutabakata varırlar. Kırıl da oğlunu ve tavadlarından birçoğunu ona verir. Aceleyle de uzaklaşırlar. Kağan Vahtang'a bakar. ...Bu Vahtang'a o bütün Gürcistan krallığını ve eş olarak kızkardeşi Olcat'ı verir. Onları gönderir ve onlar Tiflis'e girerler (*Brosset, 1849:607*).

5.1300-1600 yıllarında Ardahan

Bagratlı kiral II. Dimitri'nin oğlu, 66. Kartli Kırılı VI. David (1292-1310) O, Beka'nın evinde kalır, zira bu Beka yükselmiştir ve Tasiskari'den Speri'ye kadar ve denizin Samstzhe'ye Acara'ya, Şavşeti'ye, Klarçeti'ye, Namglishevi'ye kadar olan toprakların sahibidir. Çaneti'yi de Yunan kiralı Komnianos Kir Mihail tamamen ona vermiş ve Beka'nın kızını kendine eş getirmiştir. O ise büyük Tao'nun büyük kısmına, *Artan*'a Kola'ya, Karnifor'a ve Kari (Kars)'ye sahiptir, buradaki topraklar ve kaleler Artanuc ve Klarçeti, on iki çölü namılı anzaurlar ve manastırların hepsi onundur. O Kağan'a haraç ödüyor ve orduyla yardım ediyordu." (*Brosset, 1849:621-622*). "Türklerin sefer yapacağını öğrenen Beka, Tasiskari'den Basiani'ye kadar bütün yurttaşlarını çağırdı: Meshleri, Şavşelileri, Klarçlıları, Kolalılıarı, *Artan*lıları, Kaniforluları ve Taoluların çoğunu, zira bütün bu topraklar ona aitti, onlarla birlikte de Tmogvelileri ve Torelileri....Türklerin üzerine yürüdüler." (*Brosset, 1849:628*). Bagratlı Beşinci Giorgi ve Kırıl VI. David'in kardeşi, Kırıl II. Dimitri'nin oğlu 66. Kartli Kırılı Vahtang (1301-1307) "Çoban Kurlu Buga'dan başkomutanlığı alır almaz çok sayıda askerle ilerledi. Önce Arsiani'ye kadar *Kola*'ya, *Artan*'a girdi ve kağanla, yani Çoban'la buluşması için Beka'ya haber verdi. Beka bunu üzerine almadı ama Şalva adlı küçük oğlunu onunla gönderdi (*Brosset, 1849:640*).

Bagratlı, IX. Giorgi'nin yeğeni ve VIII. David'in oğlu, 78. Kral I. Lursab (1534-1558)" Ancak Kral Loursab Pers kralı, Atabek'i ve Caket derebeyi Levan'ın hakimiyetini kaygıyla seyrediyordu, bazı onun gibi düşünen Mesk, İdju, Şermazan ve Wakhoucht gibi derebeyleri ona gelecek vaadinde bulunarak asker topladılar, adına işgal ettiği *Artan*, *Kola* ve *Cavaket*, *Samtzhē*'yi zapt etti ve başlarında ilerledi. Bütün bunlardan dolayı Atabek'ten haber alan Kağan Şah Tahmaz ona yardım etmek için hemen hareket etti (*Brosset, 1856:29*).

"Daha sonra Azorc ve Armazel kralları tarafından tekrar alınan *Artan* ve *Tsunda*'yı fetheden Ermeni Kralı Iarwan zamanı dışında, bu ülkede uzun yıllar boyunca üç eristav (vali) oldu. Bundan sonra Kral Warza-Bakar'ın elinden Ran'ı alarak ve Greklere teslim etmek için Movakan ve Klarçet'i ona bıraktılar, ama yine de bu eristavlardan ikisi olmaksızın bir zaman bağlı oldukları Gürcü krallarına itaat etmeyi bıraktılar." (*Brosset, 1856:199-200*).

"Sargis Cakel'i ele geçiren Kağan, Kral Davit'i onu serbest bırakmaya zorlar; O zaman Sargis 1268'de krala karşı isyan ettiği Samtzhkhē'ye gider ve kağanın emri

altında bu çevrenin hâkimi olur. Bununla birlikte Kral David *Cavaket*, *Artan*, *Kola* ve *Klarcet*'in hâkimiydi. Ondan sonra Kral Dimitri devrinde Cavaket'ten, Tao'dan, Şavşet'ten, Klarcet'ten bu prensin taç giymesine gelirler; Sargis Cakel orada hiç görünmese de krallara saygısını sunar ve onlara hediyeler verir. Aynı kral İçhan Kalesi'ndeki küçük oğlu Giorgi'yi Dimitri'ye gönderir; bu hükümdardan sonra oğlu Wakhtan önceden anlatıldığı gibi Karnifor'dan Derbend'e kadar ülkenin hâkimi olur." (*Brosset, 1856:205*).

"Bu haberde Loursab Şirvan'a kadar asker gönderdiği gibi, Şah Tahmaz bizzat kendisi savaşa gider, Şaki ülkesine girer ve Kartliden ötesini ona boyun eğdirir; Key-Hüsrev onu karşılamaya gelmiş, kağan **Kıpçak** yurduna girmiştir, Wardzia'yı, Tmogvi'yi, Wan mağaralarını, Aspinza, Warenta ve bütün Samtzkhé kalelerini alır ve Atskur hâkimini hapseder: kalelere gelince onları Keyhüsrev'e verir ve bizzat duası üzerine onu esir eder. Bütün kaynakları elinden alınan, İdju, Şermazan, Wakhoucht ve Amovan onları tutuklatan Şah Tahmaz'a teslim olur, öfkesini onlardan alan Atabek'in bizzat isteği üzerine İdju, Şermazan ve Wakhoucht ölürülür ve Amovan sürdür edilmiş; bundan sonra geri çekilmeyi gerçekleştirir, Erivan'a geçer ve **1553**'te İran'a döner. Aynı yıl İmeret kralı Giorgi yakıldığı Samtzkhé'ye bir sefer düzenler, Atskur Notre-Damı alır ve onu beraberinde götürür ve gider. Bundan sonra Sultan Süleyman ilerler ve isyancıları yenerek Kars'ı yeniden inşaa eder ve 1556'da Basian'da durur. Şah Tahmaz onun izinden gelir ve *Artan*'da durur, ama sultan İstanbul'a geçer." (*Brosset, 1856:217-218*).

"Bu haberde Kıral Loursab bir ordu oluşturdu, Atabek'e saldırdı, onu yakıp yıktığı birçok bölgeden, mahalleden çıkardı ve bu başarılarından sonra gitti. Ama 1556'da nasıl Erzurum Paşası İskender tarafından ona karşı düşmanlık yapıldıysa Atabek Key-Hüsrev kağana öyle fikir verdi. Bundan sonra Süleyman savaşa girdi, Şah Tahmaz'a savaş ilan etti, Kars'ı yeniden inşaa etti ve geldiği gibi Basian'a geri çekildi. Şah Tahmaz çok sayıda askerin başında ilerledi ve *Artaan*'a geldi; oradan öteye oğlu Mirza-İsmail'i Kars'a gönderdi, orayı fethetti, sağlam mevkileri ve kaleleri aldı, büyük derebeylerin adamlarını kılıçtan geçirdi, onları kovdu ve Kars'ı ele geçirdi." (*Brosset, 1856:346*).

"**1556**'da Sultan Süleyman geldi ve Kars'ı kurdu ve Basian'da durdu; Şah Tahmaz bu mevkii kuşattı ve *Artan*'da tutundu. Şah Tahmaz'ın oğlu İsmail, Kars'ı aldı ve orayı harabeye çevirdi. Sultan gitti, Şah yakıp yıktığı ve kalelerini aldığı Kartli'ye çekip gitti. Kral Loursab'ın annesi Ateni'yi ele geçirdi ve onu esir olarak götürdü. Kıral, Giorgi'nin yanına sığındı. Dedis-İmedi'nin kardeşleri Arçil, Açołhan ve Wakhtang sağ salım Atskur'da kaldılar." (*Brosset, 1856:387*).

9 Ağustos 1578'de İran ordusunun generali Tokma-Han 30.000 adamı ile Çıldır Hükümetine girdi ve *Ardahan Sancağını* yakıp yıktı; Mustafa, adını taşıyan kale duvarlarının altında kendi teslim oldu, 23 Temmuz'da Çermik geçici yerleşme yerini terk ettikten kırk gün sonra oradan 9 Ağustos'ta gitti ve Gürcistan sınırına doğru yürüdü. Ertesi gün Tokma Han Şeytan Kalesi, Vele, Yeni Kale ve Akça Kale diye de isimlendirilen Çıldır'ın küçük alanının önünde yenildi, Çıldır galibe boyun eğdiği gibi hatırı sayılır bir kayba uğramıştı (*Brosset, 1856:412*).

"Erzurum'a ve Tiflis'e dönüşte Mustafa derebeyi Başaçuk'un oğlu George'nin saygılarını ve Guriel prensinin oğlununkini Gori'de aldı. Tiflis valisine Aleksandr-Levan ile iyi geçinmesini tavsiye etti, Tiflis derebeyinin oğlu Simon-Loursab destekledi, Gori şatosunun sahipliğinde ona Sancak unvanı verdi, çünkü İran hizmetini terk etmişti ve kalenin içinde bir yeniçeri garnizonu bıraktı. Souran(Souram) geçit töreni birçok acılarla geçti ve ona oğlu Grégoire ile saygılarını sunmaya gelen Dede-Semid'in konağına ve büyük derebeylerine onu tanıştırmak için Minoçer annelerinin sebep olduğu bu ayrılığın üzüntüsüne rağmen Atskur yakınında ordugâh kurmaya gitti. Beş yürüyüşte **Artahan**'a geldi, Oltu ve Pasin tarafında devam etti ve Erzurum'a mahallelerini almaya gitti. 5 Aralıkta İran askerleri savaş sırasında Şah tarafından kaybedilen ülkeleri yeniden fethetmek için ilerlemekte olduklarını öğrendi." (*Brosset, 1856:415*).

1584 ilkbaharının başlangıcında Ferhat Paşa Dmanis, Lori ve Gori tarafından Nahçıvan üzerine yürüdü, Sultan'ın emrine göre geçerken bu şehirleri güçlenmesi için orada asker için yardımları artırmalıydı. Lori oraya 2000 kişilik bir askeri birlik bırakan Hasan Paşa tarafından güçlendirildi, sonra Dmanis Risvan Paşa, 20000 adamla Tiflis garnizonunu güçlendirmeye gitmeyi üzerine aldı. David'in kardeşi Osmanlılara geçmiş olan Simon-Loursab tarafından saldırıya uğradı, Simon yenildi ve bir İran müfrezesi için Zulkadir'in ve Karaman beylerbeyininkini alan kurtuluşunu sadece bir Osmanlı birliğinin hatasına borçludur ve zafer tamamlanmamıştı. Hasan'ı Dmanis'e bırakmıştı. Ancak Ferhat Ahal-Kelek'teydi, işsizlikten hoşnut olmayan askerleri isyan ettiler ve Risvan'a saldırdılar, düzeni sağlamak için koştu. **Artahan**'dan Erzurum'a yürüyüş sırasında Ferhat'ın haremının faytonları Gürcüler veya Yeniçeriler tarafından kaçırıldı. Bu küstah darbenin failleri kimler olduğu tam olarak bilinemedi, Ferhat gözden düştü." (*Brosset, 1856:418*).

Panak ülkesi Tahmasp ve Süleyman arasında bir anlaşma ile akt edildi, oranın hâkimi Minuçar'ın babasıydı, Simeon'un kayınçısı İranlıları yenilgiye uğratmıştı: oysa Ahıska Hükümeti ve Erzurum sınırında bulunan **Karaça Ardahan** Panak'a aittiler. Lala Paşa Muhammed Hudabende zamanında ordusunu İran'a karşı götürdüğü sırada Şirvan'dan bu yolla geldi. İlk olarak Ahıska'ya boyun eğdirdi ve oradaki kaleleri güçlendirdi." (*Brosset, 1856:471*).

Ustaclu Hüseyin Han emrinde ülkeyi hakimiyet altına almak için önceden askerler gönderilmişti ve Cıgal Oğlu'nun bozguna uğramasından sonra da Emir Güne Han ve İranlılar orada üstünlük sağladıkları zaman, Erzurum sınırına kadar sızdılar, **Karaca Ardahan** ve Ahıska'nın alınmış olan çeşitli yerlerini yakıp yıktılar ve Şah Yusuf Paşa'nın ve Türklerin işleri gerilemekteydi. Atabek'in annesi o zaman yardım almak için İran sarayına başvurdu ve Şah'ın yardımıyla ondan elinden çıkan ülkeleri yeniden elde edecek duruma gelmeyi istedi." (*Brosset, 1856:471-472*).

Emir Güne Han İran sınırlarına karşı yeni saldırılar yapmadan önce zorunluluğu gösterdi. Önceki yıl Tebriz'e gönderilmiş olan bütün askerlerle, bütün Azerbaycan emirlerini organize etti, Emir Güne'nin emri altında **Karaca Ardahan** ve Erzurum sınırlarına kadar düşmanı püskürtmek, bu civarı yakıp yıkmak ve hem

hayvanları hem de insanların yedek erzaklarını yakmak için Erivan'a gelmelerini emretti." (*Brosset, 1856:473*).

Bir zaman sonra **1626**'da Ahıska Kalesini almayı başardık. Panak Hükümeti bu ülkelerin güçlerini koruduğu gibi Şemseddünlü Selim Han'a vermişti, ama önceki yıl Gürcistan'ın sınırları ve kazaları yayılan Türklerin yeni yaklaşımına ve ayaklanmalara maruz kalmıştı ve Erzurum Valisi Abaza Paşa düşmanlık eğilimi göstermişti, iyi bir savunma durumunda olmaktan uzak olan kaleyi terk etmekte kararlı olan Selim Han kuşatma durumunda önceden tahmin etmek kolaydı. Bu yüzden Panak'ın komşusu **Karaca Ardahan** kumandanı, Türk emir, Korbaşı Murtaza Paşa'ya katılmaya gitti, Abaza Paşa'nın veya kendi şefinin emriyle terk edilmiş kaleleri ve toprakları işgal etti."(*Brosset, 1856:495*).

Aynı yıl Aleksandre onu İmeret kralı yapmak için ricaya gönderdi; yukarıda anılan sebepler için ona razı oldu, Aleksandre onu götüren askerler tarafından korundu ve tahta çıkardılar, ondan sonra Samtzhé'ye geri döndüler. Sonraki yıl **1742**'de Nadir Şah Kars seraskerini yeniden yendi ve askerleri bütün sahip oldukları malları ve hayvanlarını ellerinden aldıkları **Cavaket'i**, **Artan**'ı ve **Kola**'yı yakıp yıkmaya gönderdi, ama halkın özgürlüğüne saygı gösterdiler. Atları Mçuar'a kadar götürdüler. Daha sonra 1744'te büyük derebey Lezgilere hatırı sayılır bir para gönderdi, çünkü Nadir Şah Musul'da oturuyordu. Kalabalık bir ordu toplayan Yusuf Paşa Kartli'ye girdi. Tedo-Tsmida'ya vardığı zaman Kartli tarihinde söylediğim oldu. Mağlup olan Yusuf Paşa bu ülkeyi yönetmeye devam eden babasının büyük üzüntüden öldüğü Atskur'a döndü." (*Brosset, 1856:238*).

6.Değerlendirme ve Sonuç

Çok eski bir geçmişe sahip olan Ardahan'ın adının Gürcü kaynağı Kartlis Çovreba'da birkaç şekilde geçtiği görülmektedir. En eski şekli **Kaçta-Kalak** olan Ardahan adı sonraki dönemlerde **Artan**, **Artaan**, **Artani**, **Artaani** ve **Ardahan** biçiminde bir tarihi seyir izlemiştir. Kartlis Çovreba'nın yazarının yaşadığı dönemde şehir **Hura**, **Huri** adını almıştır. Bu büyük ihtimalle **Kür**, **Kur**, **Kura** şeklinde telaffuz edilen şehrin içinden geçen nehrin adıdır. Artan adının Gürcü dilinde bir karşılığı yoktur. Yani bu isim Gürcüler tarafından verilmemiştir. 1680 yılında derlenen ve XIII. yüzyıla ait bilgileri içeren Çağfar Tarihi adlı İtil (Volga) Bulgarlarına ait kaynakta Artan Litvanya'nın adı olarak kaydedilmiştir. İskitler ve Sakaların Baltık Denizi ve çevresinde hâkim olduğu bilinmektedir. Bana göre bu ad bu bölgeden ayrılıp bugünkü Ardahan'a gelenler tarafından verilmiş olabilir. Hatta bu şehri ilk kuranlar Litvanya tarafından gelenler olabilir. Yukarıdaki tarihi seyre göre Ardahan adı en eski dönemlerden itibaren şimdiki şekline yakın bir biçimde telaffuz edilmiştir. Halk tarafından ortaya atılan çeşitli etimolojilerin doğru olmadığı açıkça görülmektedir. Ancak her millet yaşadığı yerin adını kendi kültür ve dil çevresine göre yorumlar. Bunun için de her şehrin sakinleri oturdukları yerin adını kendi kültür ve felsefesine göre yorumlayabilir. Arda ve Han adından oluşan bir isim değildir. Halk etimoloji böyle gelişmiştir. Belki buna benzer daha başka halk etimolojileri de vardır. Ancak makaledeki bilgilerden anlaşıldığı üzere bu halk etimolojilerinin hiçbirinin gerçekle ilgisi yoktur.

KAYNAKLAR

ALASANİA G. (2013) Gürcüler ve İslam Öncesi Türkler, KTÜ Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Trabzon, 2-6.

BAHŞİ İMAN, (1993), *Cağfar Tarihi*, T.I. Svod Bulgarskih letopisey, Orenburg 1993, s. 349.

BROSSET, M.-F. (1849), *Histoire de la Géorgie, 1ère partie*, Saint-Pétersbourg.

BROSSET, M.-F. (1856), *Histoire de la Géorgie, 2eme partie*, Saint-Pétersbourg.

BROSSET, M.-F. (2003), *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 yılına kadar)*, Çeviren Hrant Andreasyan, TTK Yayını, Ankara.

GİPPERT J. (2007) The “Bun-Turks” in Ancient Georgia, (Conference volume) , Istanbul: Deutsches Orient- Institut, 6-12.

"KARTLİS ÇOVREBA (2008), "(Gürcü Tarihi), Glav. red. Roin Mertveli, Red. Kol.: K.i.n. M.D. Aşağıdze, Z.H. Aleksidze, T.V. Gamkrelidze, k.i.n. B.K. Kudava, M.D. Lorkipanidze, D.L. Mushelişvili, M.A. Şanidze, Tbilisi.

KIRZIOĞLU, F. (1992), *Yukarı Kür Boylarında Kıpçaklar*, TTK, Ankara.

KIRZIOĞLU, F. (2011), Ahıska-Ardahan-Artvin ve Oltu'da Hristiyan Atabekler Hükûmeti-I (1268-1578), *Bizim Ahıska Dergisi*, Yıl:4, Sayı:10, Ankara.

KLAPROTH M. (1834), *Histoire de la Géorgie*, Journal Asiatique, T.XIII. Janvier.

<http://www.chveneburi.net/tr/default.asp?bpgpid=853&pg=1>

KOÇ, A. (2016), *Bun-Türkler*, BAL-TAM Türklük Bilgisi Dergisi, sayı: 24, Eylül-2, Prizren-KOSOVA, s. 27-34

TELLİOĞLU, İ. *Kafkasya'da Türk Varlığının Başlangıcı Üzerine*, Vakanuvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi/ International Journal of Historical Researches, Yıl/Vol. 2, 2017-Kafkasya Özel Sayısı/ Special Issue on Caucasia ISSN: 2149-9535

TOGAN, Z.V. (1981), *Umumi Türk Tarihine Giriş*, I, İstanbul.